

Elżbieta Magiera
Uniwersytet Szczeciński

Zarys rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjny charakter

The Overview of the Development
of the Cooperative Movement on Polish Lands
Under Prussian Rule in the Second Half
of the Nineteenth and Early Twentieth Century
and Its Educational Character

ABSTRAKT

Artykuł ukazuje zarys rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjny charakter. Tekst jest podzielony na trzy zasadnicze części, które przedstawiają: genezę ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim; rozwój ruchu spółdzielczego pod patronatem ks. Augustyna Szamarzewskiego; funkcjonowanie ruchu spółdzielczego pod patronatem ks. Piotra Wawrzyniaka. Na ziemiach polskich zaboru pruskiego w połowie XIX wieku

SŁOWA KLUCZE

historia wychowania,
spółdzielczość na
ziemiach polskich pod
zaborem pruskim, ks.
Augustyn Szamarzew-
ski, ks. Piotr Wawrzy-
niak, wychowanie przez
spółdzielczość, eduka-
cja a spółdzielczość

KEY WORDS

history of educa-
tion, cooperative
movement in Poland
under Prussian rule,
Augustyn Szamarzew-
ski, Piotr Wawrzyniak,
education through
cooperation

SPI Vol. 19, 2016/3
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2016.3.009

Artykuły i rozprawy

Articles and dissertations

rozpoczęto akcję zakładania stowarzyszeń dla celów gospodarczych. Początkowo powstały spółdzielnie oszczędnościowo-kredytowe, nazywane bankami ludowymi. W miarę upływu czasu rozwinęły się inne formy spółdzielczości, przede wszystkim spółdzielnie rolniczo-handlowe i parcelacyjne. Pod zaborem pruskim polskie spółdzielnie charakteryzowały się jednolitością pod względem organizacyjnym i typologicznym. Należały do jednej centrali finansowej i jednego związku rewizyjnego. Na ich dynamiczny rozwój mieli wpływ wielcy patronowie spółdzielczości: ks. Augustyn Szamarzewski i ks. Piotr Wawrzyniak.

Spółdzielczość polska pod zaborem pruskim posiadała edukacyjny charakter. Stała się szkołą pracy, oszczędności, gospodarności i przedsiębiorczości. Odgrywała ważną rolę w walce z germanizacją. Rozwijiała solidaryzm społeczny, różne formy samopomocy, współpracy i współdziałania. Dążyła do modernizacji gospodarczej i społecznej, próbując przeciwdziałać rosnącym ujemnym skutkom rozkwitającego kapitalizmu i dążąc do podniesienia poprzez wspólną działalność gospodarczą poziomu życia ekonomicznego warstw najniższej położonych. Posiadała nie tylko ekonomiczny charakter, ale i moralny, który umacniał pozytywne cechy ludzi, zwalczał nadużycia, lichwę, wady narodowe i społeczne. Stowarzyszenia spółdzielcze stawały się miejscem kształcenia i wychowania inteligencji gospodarczej, szkołą demokracji i życia obywatelskiego. Zajmowały się działalnością oświatową i patriotyczną.

ABSTRACT

The article presents the overview of the development of the cooperative movement on Polish lands under Prussian rule in the second half of the nineteenth to the early twentieth century and its educational character. The text is divided into three main parts, which present: the origins of the cooperative movement on Polish lands under Prussian rule; the development of the cooperative movement under the patronage of Augustyn Szamarzewski; the functioning of the cooperative movement under the patronage of Piotr Wawrzyniak. In the mid-nineteenth century on the Polish territory annexed by Prussia began the actions of association for economic purposes. Initially savings and credit cooperatives were formed, which were called people's banks. With the passage of time other forms of cooperatives have developed, mainly agricultural and trading cooperatives. Polish cooperatives under Prussian rule were characterized by uniformity in terms of organization and typology. They belonged to one central financial office and one revisory association. The great patrons of cooperatives – Augustine

Szamarzewski and Piotr Wawrzyniak – had profound influence on their dynamic development.

The cooperative movement in Poland under Prussian rule had an educational character. It became a school of work, saving, thrift and entrepreneurship. It played an important role in the fight against Germanization. The cooperative movement was developing social solidarity, various forms of self-help, cooperation and collaboration. It strived for economic and social modernization, trying to counteract the growing negative effects of flourishing capitalism and seeking to raise the standard of living of the lowest social class through joint economic activity. It not only had an economic character, but also moral, which strengthened the positive qualities of people, fought against abuse, usury, national or social disadvantages. Cooperative associations became a place of education and upbringing of economic intelligence, a school of democracy and civic life. They were also engaged in educational and patriotic activity.

Wstęp

Wiek XIX wraz z licznymi przemianami społeczno-ekonomicznymi, do których można zaliczyć między innymi rozwój przemysłu, postęp techniczny, rozwarstwienie społeczeństwa oraz wzrost liczby osób najbiedniejszych, przyniósł dogodne warunki rozwoju ruchu spółdzielczego, opartego na samopomocy, współpracy i solidarności. W krajach Europy Zachodniej, Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz na ziemiach polskich pod zaborami zaczęły powstawać stowarzyszenia wzajemnej pomocy, próbujące przeciwdziałać rosnącym ujemnym skutkom rozkwitającego kapitalizmu i dążące do podniesienia poprzez wspólną działalność gospodarczą poziomu życia ekonomicznego warstw najniżej położonych¹. Prekursorami europejskiej myśli spółdzielczej, których literatura przedmiotu nazywa zwiastunami spółdzielczości, byli: Robert Owen, Karol Fourier, Stanisław Staszic i inni². Pierwszą dojrzałą formą była spółdzielnia

¹ S. Wojciechowski, *Geneza ruchu spółdzielczego*, „Społem” 1929, nr 20, s. 2–6 i nr 21, s. 19–23.

² A. Piechowski, *Korzenie ruchu spółdzielczego w Europie*, w: *Spółdzielcze formy gospodarowania*, red. J. Stolińska-Janic, Warszawa 1997, s. 6–8. S. Staszic

spożywców utworzona przez tkaczy z Rochdale w Anglii w 1844 roku. Stała się ona wzorem do zakładania kolejnych organizacji spółdzielczych nie tylko na Wyspach Brytyjskich, ale w Europie i poza jej granicami³.

W drugiej połowie XIX wieku, opierając się na wzorach europejskich oraz rodzimych warunkach społeczno-ekonomicznych i politycznych, ruch spółdzielczy rozwinął się na ziemiach polskich pod zaborami. Różne systemy prawne państw zaborczych, niejednorodny stan gospodarczy ziem polskich, rozmaite poglądy organizatorów spółdzielczości i inne przyczyny zadecydowały o nierównomiernym i zróżnicowanym rozwoju ruchu spółdzielczego oraz wytworzeniu jego wielu form, często odmiennych, w poszczególnych dzielnicach. Przedmiotem badań stanowiących podstawę niniejszego artykułu był ruch spółdzielczy na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjny charakter. Celem badań był opis, analiza i wyjaśnianie rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod oraz zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjnego charakteru.

1. Geneza ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim

W zaborze pruskim panowały szczególnie trudne warunki polityczne i gospodarcze związane z prowadzoną przez Niemców polityką wynaradawiania i wywłaszczania, mimo to ziemie te stały się kolebką spółdzielczości polskiej. Pierwszymi inicjatorami prac opartych

był twórcą Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego, w którym „można odnaleźć założenia filantropijne. Przeważała w nich jednak idea solidarnego współdziałania, samorządności, samopomocy i wzajemnego wspierania się w przedsięwzięciach gospodarczych przy jednoczesnej trosce w zakresie zdań oświatowych i kulturalnych. Towarzystwo Rolnicze Staszica jest uważane za pierwsze świadectwo polskiej teorii i praktyki spółdzielczości. Na hrubieszowskie korzenie powołują się wszystkie rodzaje polskich spółdzielni”. E. Magiera, *Udział duchowieństwa w rozwijaniu spółdzielczości na ziemiach polskich pod zaborami i w II Rzeczypospolitej*, w: *Religia jako źródło inspiracji w polskiej myśli politycznej XIX–XX wieku*, red. T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin 2007, s. 157.

³ S. Wojciechowski, *Ruch spółdzielczy w Anglii*, Warszawa 1918, s. 155.

na samopomocy w Wielkopolsce byli: Karol Marcinkowski, Karol Libelt i August Cieszkowski. W celu podniesienia poziomu rolnictwa i przemysłu K. Marcinkowski zajął się ożywieniem poznańskiego Ziemiaństwa Kredytowego. W 1841 roku założył Towarzystwo Pomocy Naukowej, którego został prezesem, a po nim prezesurę sprawował K. Libelt. Towarzystwo, kształcąc dla potrzeb kraju zdolną młodzież wywodzącą się z ludu, przygotowało wielu pracowników społecznych. W okresie Wiosny Ludów w 1848 roku z inicjatywy A. Cieszkowskiego została założona organizacja polityczno-społeczna Liga Narodowa Polska, głosząca idee solidaryzmu społecznego i krzewiąca potrzebę powoływania do życia różnorodnych stowarzyszeń: agronomicznych, rzemieślniczych, oświatowych i innych. Jej zadaniem było wspieranie i pomoc nie tylko w zakładaniu, ale i w rejestrowaniu towarzystw rolniczych, kółek włościańskich, kas zapomogowo-pożyczkowych i różnego rodzaju stowarzyszeń⁴.

Na powstanie i rozwój spółdzielczości na ziemiach polskich pod zaborem pruskim miała wpływ struktura gospodarcza i społeczna tych terenów, niemiecka polityka charakteryzująca się wzrastającym uciśkiem narodowym oraz oddziaływanie wzorów niemieckiej spółdzielczości, zwłaszcza Hermana Schulzego (1818–1888) z Delitzsch. Polacy, korzystając ze wzorów niemieckiej spółdzielczości, dostosowali je do warunków rodzimych. Spółdzielczość polska miała być formą obrony społeczeństwa słabszego ekonomicznie przed napływem silniejszej gospodarczo ludności niemieckiej. Dawała szansę poprawy położenia robotnikom, wzmagała proces budzenia się polskiej świadomości narodowej wśród ludności górnośląskiej, kaszubskiej czy mazurskiej⁵.

W pierwszym okresie rozwoju ruchu spółdzielczego najwybitniejszym działaczem polskiej spółdzielczości był Mieczysław Łyskowski (1825–1894), który nawiązał kontakt z przebywającym w 1850 roku we Wrześni Hermanem Schulzem z Delitzsch. M. Łyskowski zajął się spółdzielczością zarówno praktycznie, jak i teoretycznie, zakładał spółdzielnie kredytowe w Pomorskim i na Pomorzu Gdańskim oraz

⁴ S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, Warszawa 1939, s. 14–18. Por., E. Leś, *Historia dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.

⁵ A. Galos, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim*, w: *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego do 1918 roku*, red. S. Inglot, Warszawa 1971, cz. 1, s. 8–6.

propagował zasady spółdzielcze w pracach teoretycznych, a szczególnie w „Przewodniku dla spółek pożyczkowych” wydanym w 1870 roku⁶.

Pierwsze towarzystwa rzemieślników, stanowiące na tych ziemiach pierwsze formy spółdzielczości, powstały od 1840 roku i miały charakter towarzyski, czasami polityczny. Po 1848 roku pod wpływem Ligi Polskiej rozpoczął się proces zakładania przy nich kas wzajemnej pomocy, opartych bardziej na zasadach filantropijnych niż spółdzielczych. Pierwszą spółkę drobnego kredytu założono w 1850 roku w Śremie. W następnych latach powstały podobne kasy w Środzie, Kościanie, Wrześni, Gnieźnie, Inowrocławiu i Poznaniu. Pierwsza większa spółdzielnia kredytowa rozwinęła się z byłej Kasy Wzajemnej Pomocy Przemysłowców w Poznaniu, której współtwórcą był M. Łyskowski, a w 1861 roku przyjęła nazwę Bank Przemysłowców w Poznaniu⁷. W 1862 roku podobny bank założono w Brodnicy. W okresie kolejnej dekady powstało kilkadziesiąt takich instytucji w Wielkopolsce i południowej części Pomorza Gdańskiego. W latach 1861–1865 w Poznańskim i na Pomorzu zakładano kółka rolnicze, które prowadziły działalność gospodarczą, społeczną i oświatowo-wychowawczą, propagując oświatę rolniczą wśród mieszkańców wsi. W 1867 roku ukazała się ustawa pruska regulująca funkcjonowanie spółek zarobkowych i gospodarczych⁸.

2. Rozwój ruchu spółdzielczego pod patronatem ks. Augustyna Szamarzewskiego

Najwcześniej, bo już w latach sześćdziesiątych XIX wieku, zaczęły powstawać spółdzielnie kredytowe. Ich początki sięgają wzorcowej spółdzielni kredytowej, założonej przez ks. Augustyna Szamarzewskiego (1832–1891) w 1864 roku w Środzie Wielkopolskiej⁹.

⁶ S. Wojciechowski, *Pierwsi propagatorowie spółek*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1938, z. 11, s. 13–17.

⁷ W. Seydlitz, *Spółdzielczość w Polsce*. Odbitka z Bilansu Gospodarczego Dzieśiątolecia polski Odrodzonej, t. 2, Poznań 1929, s. 2.

⁸ W. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, s. 25; A. Galos, S. Inglot, W. Najdus, S. Piechowicz, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 1, Warszawa 1966, s. 130–131.

⁹ H. Trocka, *Rola duchowieństwa katolickiego w rozwoju spółdzielczości na ziemiach polskich w okresie zaborów*, w: *Kalendarz Spółdzielcy 2000*, Warszawa 1999, s. 99–103.

Ks. A. Szamarzewski, zapoznawszy się z zasadami spółdzielczości Schulzego z Delitzsch, założył wspomnianą spółdzielnię kredytową, będącą kasą oszczędności i pożyczek, obok której występowały inne instytucje spółdzielcze: kasa pogrzebowa, kasa chorych i pogorzalców, sklep spożywczy, handel skórą i inne formy spółdzielcze. Realizował niekonwencjonalne przedsięwzięcia. Przy kasach wprowadził instytucję mężów zaufania. Te funkcje najczęściej sprawowali listonosze i kominiarze, mając możliwość szerokiego dostępu do wszystkich mieszkańców miasta. Ich celem było pozyskiwanie nowych członków spółdzielni oraz pośredniczenie między zarządem spółdzielni a okolicznymi mieszkańcami¹⁰. Dzięki uchwalonej w 1967 roku wspomnianej pruskiej ustawie o spółkach, z inicjatywy Szamarzewskiego założono kasy oszczędnościowo-pożyczkowe w Jarocinie, Kostrzynie, Książu.

Nowe zadania przed spółdzielczością polską pojawiły się po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku. Rozwojowi spółdzielczości towarzyszyły hasła obrony narodowej. Polski system spółdzielczy ułatwiał i umożliwiał tworzenie polskich organizacji politycznych i kulturalnych. Wzrost gospodarczy Rzeszy Niemieckiej, antypolska polityka wyrażająca się tzw. kulturkampfem spowodowała, że spółdzielczość miała być z jednej strony formą obrony przed germanizacją, a z drugiej przeciwstawieniem się chłopów i rzemieślników przewadze wielkiego kapitału niemieckiego. Dlatego w 1871 roku powstał Związek Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu, którego prezesem został Mieczysław Łyskowski¹¹.

Aktywność społeczna i osiągnięcia ks. A. Szamarzewskiego zostały dostrzeżone przez założycieli Związku, którzy zaproponowali mu w 1972 roku godność patrona, sprawowaną przez 18 lat¹². Ks. A. Szamarzewski rozwinął akcję patronacką, starając się usprawnić działalność spółdzielni, podnieść kwalifikacje i znajomość zasad spółdzielczych w spółkach. Zreorganizował spółki spółdzielcze,

¹⁰ Por. R. Dąbrowski, *Ksiądz Augustyn Szamarzewski*, Poznań 2007.

¹¹ F. Stefczyk, *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, Kraków 1925, s. 11; S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, dz. cyt. s. 45–46.

¹² Na ziemiach zaboru pruskiego ruch spółdzielczy rozwijał się pod przewodnictwem uznanych i szanowanych osób, obdarzonych wielkim autorytetem, nazywanych patronami, którym udzielano wielorakich pełnomocnictw.

Związek Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu, który prowadził również działalność wydawniczą. Podróżując po Wielkopolsce, Pomorzu i Prusach Zachodnich, rozwinął działalność lustracyjną spółdzielni. W czasie tych podróży uczył zarządy spółek zarządzania, rachunkowości, księgowości, kontroli, pozyskiwania nowych członków, zapoznawał z zasadami spółdzielczości, promującymi współpracę, współdziałanie, wzajemną pomoc, solidarność. W swojej pracy kierował się zasadą: „Kasa ma być źródłem dobrobytu materialnego i moralnego na teraz i na przyszłość dla wszystkich pokoleń”¹³. Brak wykształconej kadry wśród spółdzielców skłonił Szamarzewskiego do zachęcenia duchowieństwa do podjęcia aktywności w rozwijaniu ruchu spółdzielczego. Pisał, że „praca moja w Spółkach więcej umoralnia, niż wszystkie moje kazania”¹⁴.

Wśród spółdzielni kredytowych pod kierownictwem A. Szamarzewskiego powstał jednolity typ banku ludowego, który swoją działalnością obejmowały wydzielony obszar. Cechą banków była odpowiedzialność nieograniczona, która prowadziła do zachowania ostrożności przy udzielaniu kredytów. Poważny procent członków stanowili chłopci, wśród których banki ludowe prowadziły działalność społeczno-wychowawczą¹⁵. Propagandę ruchu spółdzielczego prowadził organ Związku Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu, dwutygodnik „Ruch Społeczno-Ekonomiczny” wydawany w Poznaniu w latach 1875–1881, do którego pisał artykuły ks. A. Szamarzewski. Kontynuacją tego czasopisma był „Poradnik dla Spółek” wychodzący w latach 1893–1939¹⁶.

Sieć spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych organizowanych przez ks. A. Szamarzewskiego i jego następcę ks. Piotra Wawrzyniaka pokryła Poznańskie, Pomorze i Górny Śląsk. Spółki prowadzone pod kierunkiem ks. A. Szamarzewskiego stały się bankami ludowymi i ta-

¹³ E. Z., *Ksiądz patron Augustyn Szamarzewski*, „Społem” 1932, nr 8, s. 5.

¹⁴ Cyt. za: J. Zawada, *Życiorysy zasłużonych spółdzielców polskich*, w: *Informator spółdzielczy Towarzystwa Kooperatystów*, red. S. Thugutt, Warszawa 1932, s. 62.

¹⁵ J. Tylicki, *Początki spółdzielczości i jej rozwój w Polsce*, Warszawa 1969, s. 36.

¹⁶ W. Tomaszewski, *Pół wieku polskiej kooperatywy pod zaborem pruskim w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku. Ich powstanie, organizacja i rozwój od r. 1861–1910*, t. 1, Poznań 1912, s. 1–5; S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, dz. cyt., s. 27–32.

kiej nazwy zaczęły używać. Biorąc pod uwagę rozwój ilościowy, w 1871 roku było 37 spółek kredytowych, w 1885 – 64 banki ludowe, a w 1890 roku istniało 71 takich spółek z liczbą 26 553 członków¹⁷. Głównym zadaniem spółek pożyczkowych była walka z kapitałem lichwiarskim, nauka oszczędności i gospodarowania gotówką.

Na Górnym Śląsku idee spółdzielcze wcielał w życie ks. Paweł Stalmach (1824–1891), a potem jego uczeń ks. Karol Miarka (1825–1882), który był inicjatorem licznych konsumów (spółek spożywczych)¹⁸. Obydwaj byli zwolennikami spółek typu rozdel-skiego. K. Miarka zorganizował w 1871 roku w Królewskiej Hucie pierwszą spółdzielnię pod nazwą „Spółka Spożywcza Poczciwych Wiarusów”, liczącą 564 członków, a za nią kolejne konsumy w powiecie pszczyńskim¹⁹. Wydawał czasopisma „Katolik” i „Poradnik Gospodarczy”. Napisał broszurę pod tytułem „Przyjaciel górników i robotników, czyli wskazówka, jakim sposobem z niedoli się ratować i pod groźącym niebezpieczeństwem ocalić mogą”. Z dorobkiem K. Miarki, dotyczącym rozwijania stowarzyszeń spółdzielczych na Górnym Śląsku zapoznał się ks. A. Szamarzewski. Oprócz konsumów na Górnym Śląsku, od połowy lat dziewięćdziesiątych XIX wieku powstawały banki ludowe²⁰.

Na terenach miejskich w pierwszych latach swojego istnienia spółdzielnie były zakładane przez przedstawicieli drobnomieszczaństwa, dbającego o interesy rzemiosła i kupiectwa, a wyrażającego negatywny stosunek do spółdzielni spożywców. Pierwszy etap rozwoju spółdzielczości, sięgający do połowy lat osiemdziesiątych XIX wieku, polegał na szukaniu własnych dróg i pokonywaniu różnorodnych trudności. W latach 1885–1892 nastąpiła reorganizacja spółdzielczości dzięki utworzeniu w 1886 roku centrali kredytowej w postaci Banku Związku Spółek Zarobkowych, którego dyrektorem został Józef Kusztelan

¹⁷ S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, dz. cyt., s. 49.

¹⁸ Ks. K. Miarka, *Konsum, czyli nauka o sklepach ludowych*, Królewska Huta 1877.

¹⁹ W. Tomaszewski, *Spółki polskie na Górnym Śląsku*, w: *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 47–50; Por., S. Kowalczyk, J. Kował, W. Stankiewicz, M. Stański, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. 1, 1864–1918, Warszawa 1963, s. 231 i kolejne.

²⁰ W. Tomaszewski, *Spółki polskie na Górnym Śląsku*, w: *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916.

(1843–1907)²¹, a ks. A. Szamarzewski – kuratorem²². Każda organizacja spółdzielcza, lokując w tym banku 10% własnego kapitału, była uprawniona do zaciągania korzystnych kredytów dla swoich członków.

Powołanie do życia własnego banku otworzyło przed spółdzielczością nowe perspektywy rozwoju i pomocy kredytowej rolnikom. W 1892 roku utworzono nowy Związek Spółek Gospodarskich i Zarobkowych, który otrzymał prawo przeprowadzania rewizji we własnym zakresie. Związek ten oprócz realizacji zadań typowych dla centrali spółdzielczości zajmował się również upowszechnianiem spółdzielczości w środowisku wiejskim i miejskim, prowadził wymianę doświadczeń między stowarzyszeniami, udzielał kredytu, zbierał materiały statystyczne, wydawał czasopisma spółdzielcze, propagował idee kooperatywności, wzajemnej pomocy, szerzył wiedzę ekonomiczną i społeczną. Można więc wnioskować, że Związek Spółek Gospodarskich i Zarobkowych, mieszczący się w Poznaniu, prowadził również działalność edukacyjną. Bardzo ważną rolę odgrywał patron Związku, który – przy braku potrzebnych wykształconych kadr spółdzielczych – służył radą i pomocą techniczną i prawną w prowadzeniu ksiąg, czuwał nad przestrzeganiem zasad spółdzielczych. Dynamiczna działalność Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych oraz jego banku odegrała bardzo ważną rolę w rozwoju spółdzielczości, zwłaszcza kredytowej, na terenie zaboru pruskiego oraz w obronie Polaków przed naporem pruskim²³.

3. Funkcjonowanie ruchu spółdzielczego pod patronatem ks. Piotra Wawrzyniaka

Po śmierci ks. A. Szamarzewskiego w 1891 roku na czele związku stanął ks. Piotr Wawrzyniak (1849–1910), który sprawował tę funkcję aż do śmierci w 1910 roku. Od 1872 roku jako wikariusz w Śremie

²¹ Dr J. Kasztelan, Szkic monografii wygłoszony na Akademii w auli WSH w Poznaniu dnia 1 marca 1936 r., Poznań 1936; J. Kasztelan, *Kilka uwag o organizacji i rozwoju spółek polskich pod panowaniem pruskim*, w: H. Crüger, *Z przeszłości i teraźniejszości niemieckich stowarzyszeń spółkowych: przyczynek do historii niemieckich stowarzyszeń*, Poznań 1901.

²² W. Tomaszewski, *Bank Związku Spółek Zarobkowych: 1886–1910. Pamiętnik za pierwsze 25 lat istnienia*, Poznań 1911. ss. 128.

²³ T. Wyszomirski, *Wczoraj, dziś i jutro spółdzielczości bankowej w Polsce*, Warszawa 1986, s. 12–13.

zaangażował się w pracę społeczną, podejmowaną w spółkach (spółdzielniach) ludowych. Prowadził Bank Ludowy w Śremie, poznał ks. A. Szamarzewskiego i został członkiem Zarządu Związku Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu, a w 1891 roku jego patronem²⁴.

Program społeczny ks. A. Szamarzewskiego wykonywał ks. P. Wawrzyniak, który przez dwadzieścia lat sprawował patronat. Jako następca ks. A. Szamarzewskiego i patron polskiego ruchu spółdzielczego, na przełomie XIX i XX wieku zmierzał do rozwoju banków ludowych, których celem było inspirowanie społeczeństwa polskiego do oszczędzania, walka z lichwą i wzmocnienie gospodarcze Polaków. Ujednolicił i zreorganizował banki ludowe, zadbał o ich rozwój ilościowy. Rozwinął ich sieć, tak że w 1913 roku funkcjonowały 204 placówki. Podjął szeroką akcję propagandową na rzecz lokowania oszczędności tylko w polskich bankach ludowych²⁵. Wezwał do pomocy wszystkie towarzystwa, kółka rolnicze, cechy, duchowieństwo i prasę w celu zwalczania konkurencji niemieckiej. Walka o depozyty stała się częścią walki z zaborcą, a składanie oszczędności w polskich bankach – obowiązkiem narodowym²⁶. Na uwagę zasługuje udział duchowieństwa w rozwoju spółdzielczości w Poznańskim i na Pomorzu, które rozwój gospodarczy ziem polskich traktowało jako konieczność dziejową, zapobiegającą deprecjacji narodu polskiego. Przykład może stanowić spółdzielczość wielkopolska, w której przed wybuchem pierwszej wojny światowej w 212 stowarzyszeniach spółdzielczych pracowało około 300 księży, pełniąc w nich różne funkcje²⁷.

Należy podkreślić duże zasługi ks. P. Wawrzyniaka w rozwijaniu spółek kredytowych w środowiskach wiejskich i miejskich oraz doprowadzeniu do wytworzenia ich jednolitego typu (banku ludowego), u podstaw którego leżało przestrzeganie zasad spółdzielczych. P. Wawrzyniak pisał: „spółka jest stowarzyszeniem zapisanym do

²⁴ W. Jakóbczyk, *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849–1910)*, w: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1981, s. 801–802.

²⁵ *O spółkach rolniczych systemu Raiffeisena. Rzecz czytana na walnym zebraniu Kółek Włościańskich powiatu Mogielnickiego w dniu 30 października 1887 przez J. Ziemińskiego*, Poznań 1888, ss. 19.

²⁶ W. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, dz. cyt., s. 47–50.

²⁷ S. Ochociński, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, Poznań 1965, s. 24; J. Majewski, *Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*, Warszawa 1965.

rejestru spółkowego o nie zamkniętej ilości członków, mających na celu poparcie zarobkowości i gospodarności swoich członków. Powstaje przy zarejestrowaniu na mocy spisanego statutu i posiada demokratyczny ustrój. Spółka nie ma stałego kapitału zakładowego, opiera się raczej o z wolna składany udział i odpowiedzialność swych członków. Członkowie zmieniają się ustawicznie, a każdy członek ma tylko jeden głos, bez względu na wysokość złożonego udziału²⁸. Cechą stowarzyszeń spółdzielczych był demokratyczny samorząd, samopomoc finansowa, solidarna odpowiedzialność za ich funkcjonowanie i edukacyjny charakter.

W Wielkopolsce banki ludowe były popularne wśród kupców i rzemieślników, dlatego najczęściej powstawały w miastach i miasteczkach. Do 1914 roku utworzono 204 banki, w których swoje oszczędności lokowało 126 tys. członków²⁹. Dzięki rygorystycznym przepisom zaciągnięte pożyczki należało spłacić w ciągu 2,5 roku, co zmuszało pożyczkobiorców do przemyślanego wykorzystania kapitału, dynamicznej pracy i zapoznania się z zasadami kupiectwa.

Stefan Ochociński wyróżnił w historii i teorii wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej trzy okresy rozwoju: lata 1835–1871, które były okresem tworzenia pierwszych spółdzielni, częstych likwidacji i ubytku członków, zakończony zjednoczeniem w jeden związek; lata 1872–1891, w których nastąpiła wewnętrzna reorganizacja spółdzielni zakończona ujednoczeniem, utworzeniem spółdzielczej centrali bankowej i zespoleniem wszystkich spółdzielni w jeden zreorganizowany związek; oraz lata 1892–1918 stanowiące okres rozwoju spółdzielczości kredytowej pod względem ilościowym, obrotu pieniężnego, wzrostu majątku i napływu kapitału³⁰.

Jednym z ważnych obszarów działalności ks. P. Wawrzyniaka było propagowanie i zachęcanie Polaków do organizowania spółek parcelacyjnych, zwalczających antypolską pruską politykę kolonizacyjną. Rozwój spółek parcelacyjnych (ziemskich) datuje się od 1886

²⁸ P. Wawrzyniak, *Komu przysługuje prawo*, „Poradnik dla Spółek” 1905, nr 9, s. 67.

²⁹ S. Wojciechowski, *Ruch spółdzielczy*, Warszawa 1930, s. 448.

³⁰ S. Ochociński, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej*, dz. cyt., s. 10. Por. W. Tomaszewski, *Pół wieku polskich spółek zarobkowych i gospodarczych*, Poznań 1912, t. 1, s. 4; J. Michalski, *Polskie kooperatywy kredytowe i kasy oszczędności*, Lwów 1914.

roku, kiedy to została powołana przez rząd pruski komisja kolonizacyjna. Spółki parcelacyjne przeciwstawiały się pruskiej kolonizacji, zakupując zagrożone przez kolonizację niemiecką majątki ziemskie i parcelując je między polskich nabywców³¹. Do 1910 roku powstało 18 takich spółek, które dokonały zakupu 66 198 hektarów ziemi³².

Osiągnięciem ks. P. Wawrzyniaka było zainicjowanie i wspieranie rozwoju spółek rolniczo-handlowych, noszących nazwę „Rolniki”, dzięki którym przeciwstawiano się lichwie, charakterystycznej w handlu zbożem i artykułami rolniczymi³³. W 1900 roku założył pierwszą spółdzielnię zaopatrzenia i zbytu „Rolniki”, a potem takie spółki powstały w Mogilnie, Strzelnie, Gniewie, Mogilnie. „Rolniki” grupowały głównie bogatszych chłopów, którzy byli zainteresowani zakupem nawozów i maszyn rolniczych po korzystnych cenach oraz sprzedażą własnych produktów. W 1911 roku działały już 54 spółki rolniczo-handlowe³⁴. Sprzedaży dokonywano wyłącznie za gotówkę, czemu sprzyjała odpowiednia ilość banków ludowych, udzielających rolnikom potrzebnych kredytów. Oprócz spółek rolniczo-handlowych powstawały również spółdzielnie mleczarskie. Niewielką rolę odgrywała spółdzielczość spożywców, istniały tylko nieliczne spółki nazywane „Kupcami”, które zajmowały się handlem obuwem i odzieżą. Również nieliczne były spółdzielnie budowlane i wytwórcze. Pierwsze na ziemiach polskich spółdzielnie pracy powstały w Wielkopolsce. Nie rozwinęła się tam spółdzielczość mieszkaniowa.

³¹ F. Stefczyk, *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, Kraków 1925, s. 73–79.

³² Tamże, s. 37; W. Tomaszewski, *Polskie spółki parcelacyjne w Wielkim Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, b.w., Poznań 1906, s. 1–6.

³³ P. Wawrzyniak, *W sprawie „Rolników” i zadania „Rolnika” wobec rolników*, „Poradnik dla Spółek” 1905, nr 3, s. 17; nr 11, s. 84; 1908, nr 5, s. 36; B. Załuski, *Spółki zarobkowe i gospodarcze w Poznańskim i w Prusach Zachodnich z uwzględnieniem „Rolników”*, Warszawa 1921, ss. 283.

³⁴ J. Tylicki, *Początki spółdzielczości i jej rozwój w Polsce*, Warszawa 1969, s. 37; W. Tomaszewski, *Pół wieku polskiej kooperatywy pod zaborem pruskim*, dz. cyt., s. 8–9. Por. W. Swinarski, *Centralne Towarzystwo Gospodarcze i Rolnicze Kółka Włościańskie w W. Ks. Poznańskim*, w: *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 10–46; F. Stefczyk, *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, dz. cyt., s. 19–23; W. Tomaszewski, *Rozwój polskich spółek zarobkowych i gospodarczych w Wielkim Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, Poznań 1906, ss. 16.

Ks. P. Wawrzyniak przyczynił się do rozwoju organizacyjnego ruchu spółdzielczego, mianowicie skonsolidował trzy związki rewizyjne: bydgoski, poznański i pruski w jedną instytucję – Związek Spółek Zarobkowych. Do Związku zatrudnił pracowników administracyjnych, zainicjował wydawanie czasopisma „Poradnik dla Spółek” jako organu Związku, w którym publikował materiały edukacyjne, ucząc zasad spółdzielczości. Wielokrotnie organizował zebrania, konferencje, odczyty, kursy, wykłady, na których przedstawiał zasady działalności zrzeszeń spółdzielczych i ich organów. Zmierzał do wzrostu materialnego i kulturalnego poziomu życia Polaków.

Reorganizacja ruchu spółdzielczego pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku i kierownictwo ks. P. Wawrzyniaka wywarło znaczny wpływ na jego rozwój w zaborze pruskim. Rocznie powstawało po kilkanaście nowych spółek kredytowych, tak, że w 1910 roku było 265 spółdzielni (125 108 członków), a w 1913 roku 297 spółdzielni (146 312 członków)³⁵. Ilościowy rozwój spółdzielczości polskiej na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w 1912 roku przedstawiał się następująco: 197 spółek kredytowych, 56 rolniczo-handlowych, 24 parcelacyjne, 10 handlowych i przemysłowych, co ogółem dawało 287 spółdzielni skupiających 141 401 członków³⁶. Po śmierci ks. P. Wawrzyniaka w 1910 roku na stanowisku patrona został obsadzony ks. Stanisław Adamski (1875–1967)³⁷, sprawujący tę funkcję w ostatnich latach przed pierwszą wojną światową, w czasie wojny i po wojnie do 1926 roku³⁸.

Dzięki aktywności i zaangażowaniu ks. P. Wawrzyniaka nastąpił rozwój ilościowy i jakościowy ruchu spółdzielczego pod zaborem pruskim. Należy podkreślić zwłaszcza wzrost liczby członków różnych form spółdzielczych oraz wzrost własnych kapitałów i depozytów,

³⁵ A. Galos, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim*, dz. cyt., s. 113.

³⁶ W. Seydlitz, *Spółdzielczość w Polsce*, dz. cyt., s. 3.

³⁷ Ks. S. Adamski, *Zasady pracy spółkowej: w świetle uchwał i doświadczeń Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na W.X. Poznańskie i Prusy Zachodnie*, cz. 1, Poznań 1918, ss. 206. Był to podręcznik, w którym autor zebrał doświadczenia spółdzielczości w Ks. Poznańskim, omówił zasady pracy, wyjaśnił sprzeczności. Wszystko to uczynił dla młodych spółdzielni, aby nie popełniano błędów i rozumiano zasady działania spółek.

³⁸ W. Tomaszewski, *Pół wieku polskiej kooperatywy pod zaborem pruskim*, dz. cyt., s. 4–5; ks. S. Adamski, *Zasady pracy spółkowej*, Poznań 1921.

który prowadził do aktywizacji polskiej przedsiębiorczości i ożywienia ekonomicznego ziem zaboru pruskiego. W omawianym czasie stowarzyszenia spółdzielcze, które przyjęły formę wspomnianych banków ludowych i spółdzielni rolniczo-handlowych, zwalczały lichwę pieniężną i pobudzały społeczeństwo do oszczędzania w bankach ludowych. Spółki parcelacyjne zwalczały lichwę w handlu ziemią, a spółki rolniczo-handlowe nazywane „Rolnikami” zwalczały lichwę w handlu zbożem, nawozami, artykułami i maszynami rolniczymi³⁹.

Na marginesie należy dodać, że ideologia ruchu spółdzielczego pod zaborem pruskim wpisywała się w nurt jednostkowy, indywidualistyczny lub syndykalistyczny, zintegrowany z gospodarką kapitalistyczną⁴⁰, którą rozwijali wspomniani wcześniej patronowie polskiej spółdzielczości, działający pod zaborem pruskim. Był to najstarszy kierunek spółdzielczości, zintegrowany z gospodarką kapitalistyczną i liberalizmem, którego twórcą był wspomniany Herman Schulze z Delitzsch. Opierał się na przekonaniu, że celem powstających w ramach istniejącego ustroju kapitalistycznego zrzeszeń spółdzielczych jest dążenie do zrównania położenia warstw słabych gospodarczo z położeniem kapitalistów poprzez zakładanie i rozwój kooperatyw (spółdzielni), które umożliwią zarządzanie wielkimi przedsiębiorstwami. Zadaniem ruchu spółdzielczego było więc utrwalanie istniejącego ustroju ekonomicznego, a nie jego reformowanie czy zniesienie. Ruch spółdzielczy, zakładając solidarną współpracę wszystkich warstw społecznych, miał uzupełniać ustrój kapitalistycznym i współdziałać z prywatnym kapitałem, umacniając własność indywidualną. Takie rozumienie spółdzielczości było popularne w Niemczech, a na ziemiach polskich pod zaborem idee te propagowali W. Czerkawski⁴¹, A. Krzyżanowski⁴², J. Purwin⁴³, i Edward Strassburger⁴⁴,

³⁹ Tamże, s. 73; *Polskie kooperatywy kredytowe i kasy oszczędności: rozwój i stan obecny na obszarze ziem polskich*, oprac. J. Michalski, Lwów 1914, ss. 108.

⁴⁰ S. Ochociński, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, dz. cyt., s. 31.

⁴¹ S. Wojciechowski, *Kooperacja w rozwoju historyczny*, Warszawa 1923, s. 105.

⁴² A. Krzyżanowski, *Związki rolników*, Kraków 1905.

⁴³ J. Purwin, *Spółki pieniężne*, Warszawa 1912.

⁴⁴ E.K. Strassburger, *Kooperacja spożywcza i jej rozwój w Królestwie Polskim*, Kraków 1909; Tenże, *Istota, zasady i znaczenie kooperacji spożywczej*, „Ekonomista” 1913, t. 4.

E. Taylor⁴⁵. Te same idee głosili i w życie wprowadzali ks. A. Szamarzewski, ks. P. Wawrzyniak, ks. S. Adamski.

Zakończenie

Nowoczesny, w pełni ukształtowany ruch spółdzielczy najwcześniej powstał w zaborze pruskim dzięki zapoczątkowanej przez Ligę Polską akcji zakładania stowarzyszeń dla celów gospodarczych. Powstawały przede wszystkim spółdzielnie oszczędnościowo-kredytowe, które początkowo określano mianem: spółki zarobkowe lub towarzystwa pożyczkowe, a później banki ludowe. W miarę upływu czasu rozwinęły się inne formy spółdzielczości, przede wszystkim spółdzielnie rolniczo-handlowe i parcelacyjne.

Wyróżnikiem spółdzielczości polskiej na ziemiach polskich pod zaborem pruskim była homogeniczność organizacyjna i typologiczna spółdzielni. Należy przez to rozumieć działalność spółdzielni na podstawie jednolitych statutów, jednorodność typów spółdzielni mimo różnych obszarów działania, przynależność ich do jednej centrali finansowej oraz jednego związku rewizyjnego. Kuratorem centrali był patron związku rewizyjnego, który prowadził działalność rewizyjną wszystkich stowarzyszeń spółdzielczych oraz reprezentował je na zewnątrz. Jak pisał Włodzimierz Seydlitz, cechą ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim była kompletność jego formy organizacyjnej „od poszczególnych spółdzielni z dołu, poprzez centrale aż do związku rewizyjnego w górę”⁴⁶.

Spółdzielczość tego zaboru zawdzięcza swój rozwój i edukacyjne znaczenie wielkim jej patronom, ludziom oddanym nie tylko idei, ale i praktyce, dobrym organizatorom, wymagającym od siebie i od innych, działaczom narodowym i patriotom: M. Łyskowskiemu, ks. A. Szamarzewskiemu, ks. P. Wawrzyniakowi i ks. S. Adamskiemu. Podstawą działalności obu wielkich patronów spółdzielczości polskiej (ks. A. Szamarzewskiego i ks. P. Wawrzyniaka) było hasło: „Narody, które nie umieją pracować i oszczędzać, znikną z powierzchni ziemi”, które widniało na okładce wydawanego w Poznaniu w latach 1892–1914 czasopisma „Poradnik dla Spółek”.

⁴⁵ E. Taylor, *Pojęcie współdzielczości*, Kraków 1916.

⁴⁶ W. Seydlitz, *Spółdzielczość w Polsce*, dz. cyt., s. 5.

Na ziemiach polskich pod zaborem pruskim rozwijający się ruch spółdzielczy, który przejawiał się w różnych formach organizacyjnych (banki ludowe, spółki parcelacyjne, spółki rolniczo-handlowe „Rolniki”), posiadał własny program ideowy, nadbudowę organizacyjną i finansową oraz edukacyjny charakter, ponieważ uczył stowarzyszonych w nim członków oszczędności i gospodarności w środowiskach miejskich i wiejskich, rozwijał postawy przedsiębiorczości, aktywności i kreatywności. Odgrywał podstawową rolę w walce narodu z germanizacją, rozwijał solidaryzm społeczny, samopomoc, współpracę i współdziałanie. Wpisywał się w ideę pracy organicznej, tworząc fundamenty do rozwoju gospodarki społecznej. Opierał się na modernizacji gospodarczej i społecznej, tworząc polskie stowarzyszenia, których podstawą działalności była wzajemna pomoc. Angażował się w działalność oświatową, patriotyczną, szerząc etykę chrześcijańską.

Patronowie tego ruchu: ks. A. Szamarzewski, ks. P. Wawrzyniak i ks. S. Adamski w spółdzielczości dostrzegali nie tylko aspekty ekonomiczne, ale i moralne, które umacniały pozytywne cechy ludzi, zwalczały pijaństwo, nadużycia i inne wady społeczne. Trzeba również dodać, że poszczególne stowarzyszenia spółdzielcze stawały się miejscem kształcenia i wychowania inteligencji gospodarczej tak potrzebnej i nielicznej. Poza tym każda spółdzielnia była szkołą demokracji i życia obywatelskiego⁴⁷.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Adamski S. ks., *Zasady pracy spółkowej: w świetle uchwał i doświadczeń Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na W.X. Poznańskie i Prusy Zachodnie*, cz. 1, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1921.
- E. Z., *Ksiądz patron Augustyn Szamarzewski*, „Społem” 1932, nr 8.
- Krzyżanowski A., *Związki rolników*, Wydawnictwo Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1905.

⁴⁷ *Spółdzielczość w budowie społeczeństwa obywatelskiego. Historia i współczesność*, red. T. Skoczek, Warszawa 2013. Por. *Spółdzielczość Drugiej Rzeczypospolitej jako szkoła demokracji*, w: *Demokracja. Centrum i peryferie. Procesy modernizacji polskiej myśli politycznej XX–XXI wieku*, red. A. Bałaban, J. Faryś, T. Sikorski, P. Sławiński, Szczecin 2008, s. 119–134.

- Kusztelan J., *Kilka uwag o organizacji i rozwoju spółek polskich pod panowaniem pruskim*, w: H. Crüger, *Z przeszłości i teraźniejszości niemieckich stowarzyszeń spółkowych: przyczynek do historii niemieckich stowarzyszeń*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1901.
- Kusztelan J., *Szkic monografii wygłoszony na Akademii w auli WSH w Poznaniu dnia 1 marca 1936 r.*, Hermesia (Korporacja Studentów przy Wyższej Szkole Handlowej w Poznaniu), Poznań 1936.
- Miarka K. Ks., *Konsum, czyli nauka o sklepach ludowych*, Królewska Huta 1877.
- Polskie kooperatywy kredytowe i kasy oszczędności. Rozwój i stan obecny na obszarze ziem polskich*, oprac. Michalski J., Skład Główny w Księgarni Gubrynowicza i Syna, Lwów 1914.
- O spółkach rolniczych systemu Raiffeisena. Rzecz czytana na walnym zebraniu Kółek Włościańskich powiatu Mogielnickiego w dniu 30 października 1887 przez J. Ziemskiego*, J. Fr. Tomaszewski, Poznań 1888.
- Purwin J., *Spółki pieniężne*, Nakład Spółki Wydawniczej Warszawskiej, Warszawa 1912.
- Seydlitz W., *Spółdzielczość w Polsce*, Odbitka z Bilansu Gospodarczego Dzieściolecia Polski Odrodzonej, t. 2, Poznań 1929.
- Stefczyk F., *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, Spółdzielczy Instytut Naukowy, Kraków 1925.
- Strasburger E.K., *Istota, zasady i znaczenie kooperacji spożywczej*, „Ekonomista” 1913, t. 4.
- Strasburger E.K., *Kooperacja spożywcza i jej rozwój w Królestwie Polskim*, Gebethner i Wolff, Kraków 1909.
- Swinarski W., *Centralne Towarzystwo Gospodarcze i Rolnicze Kółka Włościańskie w W. Ks. Poznańskim*, w: *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, nakładem Czasopisma dla Spółek Rolniczych, Lwów 1916.
- Taylor E., *Pojęcie współdzielczości*, Akademia Umiejętności, Kraków 1916.
- Tomaszewski W., *Pół wieku polskiej kooperatywy pod zaborem pruskim w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku. Ich powstanie, organizacja i rozwój od r. 1861–1910, t. 1*, nakładem Autora. Czcionkami Drukarni „Pracy”, Poznań 1912.
- Tomaszewski W., *Spółki polskie na Górnym Śląsku*, w: *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Czasopisma dla Spółek Rolniczych, Lwów 1916.
- Tomaszewski W., *Polskie spółki parcelacyjne w Wielkim Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, b.w., Poznań 1906.
- Tomaszewski W., *Bank Związku Spółek Zarobkowych: 1886–1910. Pamiętnik za pierwsze 25 lat istnienia*, Wydawnictwo Bank Związku Spółek Zarobkowych, Poznań 1911, ss. 128.
- Tomaszewski W., *Rozwój polskich spółek zarobkowych i gospodarczych w Wielkim Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku*, b.w., Poznań 1906.

- Wawrzyniak P., *Komu przysługuje prawo*, „Poradnik dla Spółek” 1905, nr 9.
- Wawrzyniak P., *W sprawie „Rolników” i zadania „Rolnika” wobec rolników*, „Poradnik dla Spółek” 1905, nr 3.
- Wawrzyniak P., *W sprawie „Rolników” i zadania „Rolnika” wobec rolników*, „Poradnik dla Spółek” 1908, nr 5.
- Wojciechowski S., *Geneza ruchu spółdzielczego*, „Społem” 1929, nr 20.
- Wojciechowski S., *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, Spółdzielczy Instytut Naukowy, Warszawa 1939.
- Wojciechowski S., *Kooperacja w rozwoju historyczny*, Wydawnictwo Wydziału Propagandy Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywczych, Warszawa 1923.
- Wojciechowski S., *Pierwsi propagatorowie spółek*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1938, z. 11.
- Wojciechowski S., *Ruch spółdzielczy w Anglii*, Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych, Warszawa 1918, Wydanie 2.
- Wojciechowski S., *Ruch spółdzielczy*, Spółdzielczy Instytut Naukowy, Warszawa 1930.
- Zański B., *Spółki zarobkowe i gospodarcze w Poznańskiem i w Prusach Zachodnich ze szczególnem uwzględnieniem „Rolników”*, b.w., Warszawa 1921.
- Zawada J., *Życiorysy zasłużonych spółdzielców polskich*, w: *Informator spółdzielczy Towarzystwa Kooperatystów*, red. S. Thugutt, Spółdzielczy Instytut Naukowy, Warszawa 1932.

Literatura

- Dąbrowski R., *Ksiądz Augustyn Szamarzewski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007.
- Galos A., Inglot S., Najdus W., Piechowicz S., *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. 1, Zakład Wydawnictw CRS, Warszawa 1966.
- Galos A., *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim*, w: *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego do 1918 roku*, red. S. Inglot, Zakład Wydawnictw CRS, Warszawa 1971, cz. 1.
- Jakóbczyk W., *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849–1910)*, w: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, PWN, Warszawa 1981.
- Kowalczyk S., Kowal J., Stankiewicz W., Stański M., *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. 1, 1864–1918, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1963.
- Leś E., *Historia dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- Magiera E., *Spółdzielczość Drugiej Rzeczypospolitej jako szkoła demokracji*, w: *Demokracja. Centrum i peryferie. Procesy modernizacji polskiej myśli politycznej XX–XXI wieku*, red. A. Bałaban, J. Faryś, T. Sikorski, P. Sławiński, Wydawnictwo Zapol, Szczecin 2008.

- Magiera E., *Udział duchowieństwa w rozwijaniu spółdzielczości na ziemiach polskich pod zaborami i w II Rzeczypospolitej*, w: *Religia jako źródło inspiracji w polskiej myśli politycznej XIX–XX wieku*, red. T. Sikorski, A. Wątor, Wydawnictwo Zapol, Szczecin 2007.
- Majewski J., *Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*, Zakład Wydawnictw CRS, Warszawa 1965.
- Ochociński S., *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, PWN, Poznań 1965.
- Piechowski A., *Korzenie ruchu spółdzielczego w Europie*, w: *Spółdzielcze formy gospodarowania*, red. J. Stolińska-Janic, Warszawska Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 1997.
- Spółdzielczość w budowie społeczeństwa obywatelskiego. Historia i współczesność*, red. T. Skoczek, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2013.
- Trocka H., *Rola duchowieństwa katolickiego w rozwoju spółdzielczości na ziemiach polskich w okresie zaborów*, w: *Kalendarz Spółdzielcy 2000*, Warszawa 1999.
- Tylicki J., *Początki spółdzielczości i jej rozwój w Polsce*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 1969.
- Wyszomirski T., *Wczoraj, dziś i jutro spółdzielczości bankowej w Polsce*, PWN, Warszawa 1986.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr hab. Elżbieta Magiera, prof. US
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Humanistyczny
Instytut Pedagogiki
Katedra Historii Wychowania
elamagiera@op.pl